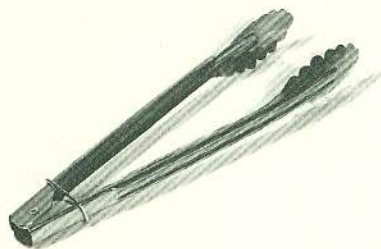

МІЙ МОЗОК. Хутчіш клацни.

Я. Нащо?

МІЙ МОЗОК. Так треба.

ЧЕРЕПАХИ АЖ ДО НИЗУ

У коледжі ми з друзями часто переповідали одну байку. Я можу переказати її майже дослівно, адже за сорок п'ять років вона так увійшла в ужиток, що перетворилася на побутову притчу. Звучала вона так:

Колись Вільям Джеймс читав лекцію про сутність життя і Всесвіту. Опісля до нього підійшла літня пані й каже:

— Професоре Джеймсе, ви помиляєтеся.

А професор Джеймс у неї питає:

— У якому сенсі, мадам?

— Усе геть не так, — відповідає вона. — Земля тримається на спині гігантської черепахи.

— Гм-м, — спантеличено мимрить Джеймс. — Припустімо. Але ж на чому стоїть ота черепаха?

— На спині іншої черепахи, — відказує пані.

— Але, мадам, — поблажливо продовжує Джеймс, — на чому ж стоїть ця інша черепаха?

На що старенька з триумфом відповідає:

— Безглузде запитання, професоре Джеймсе. Черепахи аж до низу!

Ми обожнювали цю історію. Завжди розповідали її з однаковою інтонацією. І думали, які ж ми дотепні, ерудовані й чарівні.

Ми послуговувалися тою байкою, щоб висміяти і зневажливо пройтися по тих, хто неухильно звертав на стежку нелогічності. Сидимо ми, приміром, у їдальні, хтось раптом ляпне якусь нісенітницю, а на наші каверзні запитання відповідає ще гіршими дурницями. І тоді неодмінно хтось із нас пафосно скаже: «Безглузде запитання, професоре Джеймсе!». На що

* Існує чимало версій «черепащачої» історії зі знаменитими мислителями, яких обвинувачують у невігластві. Для нашої версії ми обрали Джеймса, бо вподобали його бороду, а ще в кампусі стояла будівля, названа на його честь. До кульмінаційної фрази «черепащачої» історії зверталися в багатьох культурних контекстах. Зокрема, її згадують у чудовій книжці з однойменною назвою («Черепахи аж до низу») авторства Джона Гріна [вийшла друком у видавництві «КМ-Букс», — прим. пер.]. У всіх варіантах байки неодмінно фігурував маестро філософії чоловічої статі, на голову якого звалюється літня жіночка з абсурдними твердженнями. Зараз нам би закинули сексизм та ейджизм. Але для нас, на той час прищавих юнаків, таких понять іще не існувало.

людина, яка вже не раз чула нашу ідіотську історію, безсумнівно, відповідь: «Та ну вас, чим ви слухаєте? Усе цілком логічно».

Ось у чому суть цієї книжки: хоч би якою дурістю видавалося пояснювати щось за допомогою нескінченності черепах аж до низу, *ще дурніше й абсурдніше вірити в те, що далеко внизу черепаха дрейфує в повітрі*. Наука про людську поведінку заперечує, що черепахи можуть дрейфувати в повітрі, проте демонструє, що черепахи справді аж до низу.

Ми бачимо певну поведінку і можемо захоплюватися нею чи надихатися — або, навпаки, жаяхатися її. Поведінка може бути й цілком банальною, але ми сприймаємо її інакше: через призму власного світогляду. Хоч би яка була поведінка, часто виникає запитання: звідки ростуть ноги?

Якщо ви переконані, що черепахи можуть дрейфувати в повітрі, відповідь проста: немає ніяких ніг. Не було іншої причини, крім тієї, що людина просто захотіла так поводитися. Однак нещодавно науковці дали точнішу відповідь (під «нещодавно» я маю на увазі останні кілька століть): поведінку спричинила певна обставина, яка їй передувала. А звідки виникла така обставина? Її спровокувала інша обставина, що їй передувала. Нескінченна низка причин аж до низу. Черепаха не дрейфує в повітрі, а отже, ви не знайдете обставини, для якої не було б передумови. Або, як співала Марія у «Звуках музики»: «Ніщо не виникає з нічого. Так заведено»*.

Ще раз: ви поведіться певним чином, або, іншими словами, ваш мозок формує певну поведінку, бо їй передувала якась зумовленість, а цій зумовленості передувала попередня зумовленість, а тій — інша, і так аж до низу. У цій книжці я спробую показати, як діє цей ланцюжок зумовленостей (детермінізм), і дослідити, як непідвладна вам біологія взаємодіє з непідвладним середовищем, щоб зробити вас собою. Коли ж люди стверджують, нібито існують безпричинні причини вашої поведінки, і називають їх «свободою волі», вони а) не змогли розпізнати чи й гадки не мають про детермінізм, що ховається на глибині, та/або б) дійшли хибного висновку, ніби езотеричні аспекти світоладу, сутність яких справді індетермінована, можуть пояснити ваш характер, моральні принципи і поведінку.

Коли почнете оперувати концепцією, що кожен аспект поведінки обумовлений попередніми причинами, ви зможете пояснити, чому виникла поведінка, за якою спостерігаєте: як уже зазначено, через дію нейронів у тій чи тій ділянці вашого мозку в попередню секунду**. За кілька се-

* Моя дружина — режисерка театральних мюзиклів, а я — її заскнілий акомпаніатор/старший-куди-пошлють. Тож не дивно, що ця книжка наскрізь просочена алюзіями на мюзикли. Якби за студентських років мені, крутому перцю, який посилається на Вільяма Джеймса, сказали, що колись у сімейному колі я обговорюватиму, хто найкраща виконавиця Ельфаби всіх часів*, я здивовано спитав би: «Мюзикли? Бродвейські мюзикли?! Як я ставлюся до атональності?». Не про таке мені мріялося, але іноді життя прокрадається із чорного ходу.

(* Ідіна Мензел, ясно що.)

** У додатку наведено базові уявлення про нейронауку для непідготовлених читачів. Ті ж, хто вже встиг прочитати мою нестерпно товсту книжку («Біологія поведінки. Причини доброго

кунд чи хвилин до того ці нейрони активувала думка, спогад, емоція або сенсорний подразник. А за години чи дні до цього поведінкового акту ті думки, спогади або емоції сформувалися під дією гормонів у крові, які вплинули на чутливість вашого мозку до конкретного зовнішнього подразника. А перед тим протягом місяців і років досвід та середовище змінювали функцію тих нейронів: одні сформували нові зв'язки і стали збудливіші, а інші — навпаки.

Звідти ми повертаємося в перейдені десятиліття й визначаємо попередні причини. Щоб пояснити, звідки виникла така поведінка, треба врахувати, як формувалася ключова ділянка вашого мозку під впливом соціалізації та акультурації, коли ви були в підлітковому віці. Ще раніше на формування вашого мозку вплинув дитячий досвід, а перед тим — внутрішньоутробне середовище. Рухаючись далі вглиб, ми маємо врахувати гени, які ви успадкували, і їхній вплив на вашу поведінку.

Але й це ще не кінець. На все, що відбувалося з вами в дитинстві, починаючи з того, як мама доглядала вас із перших хвилин після народження, вплинула культура, а отже, й екологічні чинники, що протягом століть зумовлювали те, яку культуру винайшли ваші пращури, а ще — еволюційні процеси, що сформували ваш вид. Звідки виникла та поведінка? Від взаємодії біології та середовища аж до низу*.

Головна думка цієї книжки така: ви не владні чи майже не владні над усіма такими змінними. Ви не можете проконтролювати всі сенсорні подразники довкола себе, рівень гормонів зранку, травматичний досвід минулого, соціально-економічний статус ваших батьків, внутрішньоутробний розвиток, набір генів, ким були ваші предки — землеробами чи скотарями-кочівниками. Поясню грубо, можливо, навіть занадто грубо для більшості читачів: ми — лише сукупність випадковостей біології та середовища, яких не здатні контролювати і які привели нас до кожної миті. Коли ми закінчимо, ви повторюватимете це визначення у тривожному сні.

Поведінку зумовлює ще купа різноманітних аспектів, це правда, але вони не предмет нашої дискусії. Наприклад, ті чи інші кримінальні дії можуть зумовлювати психічні або неврологічні розлади. Або якісь діти мають особливі освітні потреби, бо так функціонує їхній мозок. Деяким людям складно стриматися, бо в дитинстві поряд не було гідних рольових моделей або вони досі підлітки з підлітковим мозком. Чи хтось сказав

і поганого в нас» [вийшла друком у видавництві «Наш Формат», — прим. пер.]), упізнають тези з неї, підсумовані в кількох наступних абзацах: чому виникла та чи та поведінка? Через події, що сталися за секунду до, за хвилину до... за століття до... за сто мільйонів років до.

* «Взаємодія» означає, що ці біологічні впливи беззмисовні поза контекстом соціального середовища (як і навпаки). Вони нероздільні. Так сталося, що я працюю з біологією, тож мені найлегше проаналізувати нероздільність з погляду цієї науки. Але часом пояснення нероздільності з перспективи біології, а не соціальних наук, стає громіздким. Я намагався уникати цього, наскільки давав змогу мій біологічно налаштований мозок.

образливі слова просто тому, що втомився й перенапружився або приймає якісь ліки.

У всіх цих випадках ми визнаємо, що іноді біологія може *засіхати* на нашу поведінку. По суті, це чудовий гуманний наратив, що підтримує загальні уявлення про агентність* і персональну відповідальність, але нагадує, що в особливих випадках слід робити винятки: виносячи вирок, судді мають врахувати пом'якшувальні чинники виховання злочинця; неповнолітні вбивці не підлягають смертній карі; вчитель, який клеїть золоті зірочки в щоденники дітям, які швидко читають, має придумати щось особливе і для дитини з дислексією**; керівники приймальних комісій у вишах мають враховувати не лише прохідний бал абітурієнтів, а й специфічні труднощі, які їм довелося подолати для вступу.

Такий правильний і розсудливий підхід варто запроваджувати в життя, коли ви приймаєте той факт, що *деякі* люди набагато гірше здатні контролювати і вільно вибирати власні дії, ніж середньостатистичні, і що часом ми *всі* маємо куди менше контролю, ніж собі уявляємо.

Ніхто цього не заперечуватиме. Але таким шляхом ми прийдемо взовсім іншу площину, яку, боюся, більшість читачів не оцінить, бо тут вирішили, що ми *не* маємо свободи волі взагалі. Далі наведу деякі логічні наслідки, що із цього випливають. Провини не існує як такої, покарання як відплата безпідставне; звісно, небезпечних людей тримайте якнайдалі, щоб вони не зашкодили іншим, але робіть це прямо й неупереджено, як забираєте з дороги авто з несправними гальмами. Похвала чи подяка — хіба що інструмент впливу, покликаний заохотити людину поводитися так і в майбутньому чи надихнути на таку поведінку інших; не хваліть і не дякуйте просто тому, що хтось на це *заслужує*. Вас це теж стосуватиметься, коли виявите проникливість, самодисципліну чи доброту. О, і поки ми тут, ще визнайте, що почуття любові побудоване з тих самих цеглинок, з яких складаються антилопи гну чи астероїди. Ніхто на світі *не заслужив* на гірше ставлення, і ніхто *не має права* на ліпше. Ненавидіти когось так само безглуздо, як ненавидіти торнадо за те, що воно начебто вирішило зрівняти ваш будинок із землею, або любити бузок за те, що він начебто вирішив дивовижно пахнути.

Ось що впливає з висновку про відсутність свободи волі. Я дійшов його дуже-дуже давно. Та навіть мені видається божевільям сприймати її відсутність усерйоз.

Люди здебільшого теж так вважають. Переконавання й цінності людей, їхня поведінка, відповіді в опитуваннях, їхні дії як учасників досліджень у царині «експериментальної філософії», яка допіру зароджується,

* Здатність людини ставити цілі, ухвалювати рішення і змінювати власне життя. — Прим. пер.

** Нейробиологічний розлад, за якого мозок опрацьовує інформацію інакше, внаслідок чого виникають проблеми з читанням і письмом. — Прим. пер.

показують, що люди — філософи (майже 90 %), юристи, судді, присяжні, освітяни, батьки та свічкари — вірять у свободу волі, коли їм вигідно. Ба більше, в неї вірять науковці, навіть біологи, навіть багато нейробиологів, якщо їх приставити до стінки. Робота психологинь Елісон Гопнік із Каліфорнійського університету в Берклі й Тамар Кушнір із Корнеллу показує, що дошкільнята вже стійко вірять у зрозумілий нам варіант свободи волі. І це переконання поширене (утім не повсюдно) в найрізноманітніших культурах. Ми — не машини, вважає більшість, і ось вам наочний приклад: якщо водій і безпілотний автомобіль припускаються однакових помилок, першому перепадає більше¹. І ми не єдині, хто вірить у свободу волі. Дослідження, яке ми розглянемо в іншому розділі, показує, що у свободу волі вірять й інші примати².

Ця книжка має дві мети. По-перше, переконати вас, що свободи волі не існує³ або її суттєво *менше*, ніж заведено вважати, коли це вигідно. Для цього ми розглянемо аргументи розумних, проникливих мислителів *на користь* свободи волі з погляду філософії, правознавства, психології та нейронауки. Спробую подавати ці погляди якнайповніше, а потім пояснювати, чому всі вони хибні. Деякі з тих помилок виникають унаслідок короткозорості (в образному, а не оцінювальному сенсі) через зосередження лише на одному елементі біології поведінки. Інші є наслідком хибної логіки, наприклад, коли неможливо виявити, що спричинило X, то вирішують, що, може, й нічого не спричинило. Іноді помилки свідчать про необізнаність чи помилкове трактування механізмів, що лежать в основі поведінки. І найцікавіше, я розумію, що такі помилки постають з емоційних причин, які демонструють, як збіса страшно не мати свободи волі. Повернемося до цього наприкінці книжки. Тож одна з моїх двох цілей — пояснити, чому я вважаю, що вся ця братія помиляється, і показати, як покращиться життя, якщо люди перестануть думати так само³.

Можливо, вже зараз хтось запитав: «І як далеко ти плануєш зайти?». Невдовзі ви побачите: дискусія щодо свободи волі переважно обертається навколо конкретних питань — «Чи конкретний гормон справді спричиняє певну поведінку, чи просто підвищує її ймовірність?» або «Чи є різниця між бажанням щось учинити і бажанням щось бажати?». Відповіді на ці запитання зазвичай і шукають профільні установи. Так сталося, що за складом інтелекту я належу до ерудитів. Я «нейробиолог», у лабораторії

* Серед найзатятіших симпатиків погляду «свободи волі немає» такі філософи, як Грегг Карузо, Дерк Перебум, Ніл Леві та Гален Стровсон. Я часто звертатимуся до їхніх думок на сторінках цієї книжки. Хочу наголосити: хоч усі відкидають свободу волі в щоденному розумінні, у якому ми її враховуємо, коли виправдовуємо покарання і винагороду, таке відкидання не обґрунтоване біологічними підставами. У сенсі заперечення свободи волі на переважно біологічному підґрунті мої погляди наближені до поглядів Сема Гарріса — не лише філософа, а й нейронауковця.

якого, наприклад, проводять маніпуляції з генами в мозку щура, щоб змінити його поведінку. Водночас протягом уже понад трьох десятиліть частину року я присвячую дослідженню соціальної поведінки і фізіології диких паванів у національному парку Кенії. Виявилось, що деякі з моїх досліджень пояснюють, як стрес через бідність у дитинстві позначився на мозку дорослої людини, і це вилилося для мене у посиденьки в товаристві соціологів різноманітної спрямованості. У тусівку психіатрів я потрапив через інший напрям моєї роботи, що стосувався розладів настрою. А десять років тому в мене з'явилося ще одне хобі: я почав працювати з громадськими захисниками обвинувачуваних у вбивствах, читаючи присяжним лекції про мозок. Так я і прибудився в цілу низку різних наук, дотичних до поведінки. Що, власне, і схилило мене до висновку, що свободи волі немає.

Чому? Бо зосередившись на одній галузі — нейронауці, ендокринології, поведінковій економіці, генетиці, кримінології, екології, розвитку дитини чи еволюційній біології, — ви здатні робити скільки заманеться припущень, які приведуть вас до висновку, буцімто біологія і свобода волі можуть співіснувати. Філософ Мануель Варгас із Каліфорнійського університету в Сан-Дієго сказав: «Заявляти, що той чи той науковий результат демонструє хибність "свободи волі"... може або поганий науковець, або геніальний рекламник»⁴. Він має рацію, якщо вже дивитися правді в очі. У наступному розділі ми побачимо, що більшість експериментальних нейробіологічних досліджень свободи волі намертво прив'язана до результатів одного експерименту з вивчення процесів, що відбувалися в мозку за кілька секунд до поведінкового акту. І Варгас слушно підсумував би, що такий «науковий результат» (а також результати всіх спінофів цього експерименту за подальші сорок років) не доводить відсутності свободи волі. Так само ви не спростуєте свободу волі за допомогою «наукового результату» генетичного дослідження: ген не підписує вирок, а окреслює схильності і можливості — ще не виявили жодного гена, варіанта гена або генної мутації, які спростували б свободу волі*; вам це не під силу, хоч беріть і досліджуйте *всі* наші гени одночасно. Ви не зможете спростувати свободу волі і з погляду соціології / науки про розвиток людини, посилаючись на науковий результат, що насильство, поневір'яння, брак уваги і травматичні події в дитинстві збільшують до астрономічних значень шанси на формування глибоко травмованого і деструктивного дорослого — бо завжди є винятки. Що казати, жоден окремий результат чи наукова дисципліна не допоможуть дійти таких висновків. Але — і це

* Проте існує кілька рідкісних захворювань, які гарантовано змінюють поведінку через мутацію в одному гені (наприклад, хвороба Тея — Сакса, хорея Гантінгтона, хвороба Гоше). Хай там як, такі результати нітрохи не пов'язані з проблемою свободи волі у звичайному житті, оскільки ці хвороби спричиняють масивне ураження головного мозку.

ключовий нюанс — *об'єднайте всі наукові результати з усіх відповідних наукових дисциплін*, і місця для свободи волі не залишаться*.

Чому так? Річ у тім, що як терпляче досліджувати різні дисципліни, одну -логію за іншою, то зрештою знайдеться та, що забезпечить вас хибним успіхом і зімітує свободу волі сама собою. Річ також у тім, що нехай у кожній дисципліні є прогалина, яка унеможливує спростування свободи волі, принаймні одна з-поміж тих наук її заповнить. Тому треба копати глибше.

Важливо розуміти, що всі ці дисципліни разом заперечують свободу волі, бо вони взаємопов'язані й складають фундаментальний корпус знань. Коли ви кажете про вплив нейромедіаторів на поведінку, то також побічно згадуєте про гени, що визначають структуру тих хімічних передавачів, і про еволюцію тих генів — адже розмежувати поля «нейрохімія», «генетика» та «еволюційна біологія» неможливо. Досліджуючи вплив подій у період внутрішньоутробного розвитку на дорослу поведінку, ви автоматично аналізуєте, приміром, зміни в характері секреції гормонів чи регуляції генів, що відбуваються протягом життя. Якщо ви обговорюєте те, як особливості піклування матері про дитину зрештою впливають на поведінку дорослого, то, по суті, автоматично обговорюєте сутність культури, яку мати передає власними діями. Немає жодного просвітку, куди можливо було б утиснути свободу волі.

Отже, перша половина книжки спиратиметься на біологічні засади заперечення свободи волі. І це підводить нас до другої її половини. Як я казав, уже підлітком я не вірив у свободу волі й почував моральний обов'язок дивитися на людей без осуду чи переконання, ніби хтось заслуговує на щось особливе, жити без навички ненавидіти або качати права. Утім мені це не вдається. Звісно, певні успіхи є, але рідко коли перша емоційна реакція на подію узгоджується з єдиною прийнятним для мене розумінням людської поведінки: частіше я з ганьбою сідаю в калюжу.

Я вже казав, що вважаю безглуздим серйозно сприймати всі логічні наслідки з відсутності свободи волі. Утім мета другої половини книжки — саме це і робити, як індивідуально, так і в розрізі суспільства. Одні розділи розглядають окремі наукові бачення, як нам відмовитися від віри

* Невелика ремарка до першої половини книжки, де я часто повторюватиму «вони всі помиляються», згадуючи про багатьох науковців, які розмірковують над нашою темою. Я можу дуже емоційно ставитися до ідей, причому деякі викликають у мене почуття, близькі до релігійного трепету, а інші видаються настільки неправильними, що, критикуючи їх, я можу бути колючим, уципливим, зарозуміло осудливим, агресивним і упередженим. Хоча мені притаманніше уникати конфліктів. Інакше кажучи, за кількома винятками, які ви чітко побачите, жоден мій критичний випад не націлений на особистість. На власний захист додаю, що мені подобається бути серед людей, які мають певні погляди на свободу волі, бо вони загалом приємніші за тих, з ким я по один бік барикад, а ще сподіваюся, що до мене пристане дрібка їхнього спокою. Намагаюся сказати, що сподіваюся місцями не скидатися на покидька, бо мені б цього дуже не хотілося.